

Ondersteunende maatregelen voor leerlingen AMV en instrument

voor leerlingen deeltijds kunstonderwijs

samen investeren
in welvaart
en welzijn

DVD 'Ik heet niet dom'.

Aangrijpende film over leven met een leerstoornis.

Werkmap 'Leerzorg' met bijhorende DVD.

- praktische fiches met didactische werkvormen, achtergrondinfo, hulpmiddelen, ...;
- maatwerk op school-, klas- en individueel niveau.

Werkmap 'de computer, mijn surfplank bij het leren'.

- ICT leerondersteunend en compenserend inzetten;
- fiches met praktische tips en stappenplannen.

ADHD toolkit.

Doelgericht en spelenderwijs gedrag veranderen bij kinderen met ADHD in het basisonderwijs.

Website en e-nieuwsbrief.

www.letop.be

- Uitgebreide databank met artikels;
- agenda;
- forum.

Gratis Aangepaste Digitale Bibliotheek voor leerlingen met een beperking in de schriftelijke communicatie.

www.adibib.be

- Voor leerlingen in het basis- en secundair onderwijs;
- voor leerlingen met een attest dyslexie, dyspraxie, type 4, 6 of 7.

Ondersteunende maatregelen voor leerlingen AMV en instrument
voor leerlingen deeltijds kunstonderwijs

auteur: Wim Smet, pedagogisch medewerker OVSG.

met medewerking van:

Prof. Annemie Desoete, docent UGent, lector Arteveldehogeschool Gent, wetenschappelijk medewerker aan de Vormingsdienst SIG;

Aanny Cooreman, algemeen coördinator Eureka Leuven;

Els Van Doorslaer, medewerker Eureka Die-'s-lekti-kus.

lay-out: Lucas Hermans.

gepubliceerd door Eureka Die-'s-lekti-kus, Diestsesteenweg 722, 3010 Kessel-Lo (België).
www.letop.be - info@letop.be .

Alle rechten voorbehouden. Behalve in geval van wettelijke uitzonderingen is elke reproductie, publieke mededeling, beschikbaarstelling of verspreiding van deze uitgave, in papieren en digitale vorm, verboden zonder de voorafgaande en uitdrukkelijke toestemming van de rechtheouders. De fiches mogen alleen verveelvoudigd worden voor onderwijskundige doeleinden.

Inhoud

1	Inleiding	6
2	Leerstoornissen, ontwikkelings- en gedragsstoornissen: achtergrondinformatie	7
2.1	Leerlingen met een (ernstige) leervertraging	7
2.2	Leermoeilijkheden/leerproblemen	7
2.3	Leerstoornissen	8
2.4	Ontwikkelings- en gedragsstoornissen.....	9
2.5	Comorbiditeit.....	10
2.6	Problemen die bij alle groepen kunnen voorkomen.	10
3	Mogelijke interventies door de leerkracht.....	12
3.1	Differentiëren in doelstellingen	12
3.2	Leervertraagde leerlingen.....	13
3.3	Differentiëren bij leerlingen met een leerstoornis	14
3.4	Differentiëren bij leerlingen met een ontwikkelings- of gedragsstoornis	15
3.5	Didactische differentiatie in tijd en aantal oefeningen	17
3.6	Hoe bouw je meer structuur in?.....	18
4	Praktijkfiches en praktijkvoorbeelden vanuit het DKO.....	22
4.1	Fiche 1: Grote verschillen tussen auditieve en visuele input	24
4.2	Fiche 2: Problemen met motoriek.....	26
4.3	Fiche 3: Schrijfmotorische problemen	28
4.4	Fiche 4: Problemen op het vlak van geheugen	29
4.5	Fiche 5: Moeite met automatiseren	31
4.6	Fiche 6: Problemen met ritme, tempo en In de klas.....	33
4.7	Fiche 7: intoneren/zingen	35
4.8	Fiche 8: lezen (noten en ritme) op elementair niveau	37
4.9	Fiche 9: dictee	40
4.10	Fiche 10: theorie	42
4.11	Fiche 11: faalangst	44
4.12	Fiche 12: aandacht en concentratie	46
4.13	Fiche 13: Sibelius 6	48
4.14	Bijlage	50

1 Inleiding

Het deeltijds kunstonderwijs besteedt vandaag terecht meer aandacht aan leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften.¹ Zo zijn er binnen de studierichting muziek gesubsidieerde tijdelijke projecten 'ortho-agogische muzikale vorming' en 'inclusief muziekonderricht'. In deze projecten krijgen onder meer leerlingen met een verstandelijke beperking en leerlingen met autisme een aangepaste vorm van muziekonderwijs. Een aantal academies hebben zelf ook leraarsuren geïnvesteerd om aangepast muziekonderwijs aan te bieden.

Het project '**STICORDI voor leerlingen deeltijds kunstonderwijs**' past binnen deze evolutie om meer aangepaste leerzorg te bieden.

Deze brochure wil een **praktisch werkinstrument** zijn voor al wie in het kunstonderwijs geconfronteerd wordt met leerstoornissen en leerproblemen. De fiches STICORDI DKO bieden **leerkrachten in de studierichting muziek achtergrond, concrete tips en hulpmiddelen** om deze leerlingen beter te begeleiden.

Wegwijzer

In deel 2 '**Leerstoornissen, ontwikkeling- en gedragsstoornissen: achtergrondinformatie**' vindt de leerkracht, die bepaalde problemen opmerkt, **een kader** om ze te plaatsen.

Deel 3 '**Mogelijke interventies door de leerkracht**' staat stil bij de verschillende manieren van **differentiëren: in doelstellingen en/of in didactische aanpak**. Daarbij gaat men uitgebreid in op manieren om **structuur** te bieden, zowel **visueel als auditief**.

Deel 4 '**Praktijkfiches en praktijkvoorbeelden DKO**' is als het ware de '**gereedschapskoffer**'. Dit deel biedt de leerkracht **twalf fiches per mogelijk probleem**, gaande van motorische problemen, problemen met noten en ritme lezen tot faalangst. Elke fiche vertrekt van een concreet voorbeeld. Men bekijkt welke onderliggende stoornis mogelijk de oorzaak kan zijn. De achterzijde van de fiche biedt tal van **concrete tips voor de klaspraktijk**.

Deze brochure kwam tot stand in het kader van de netoverschrijdende opdracht 'kwaliteitsbevordering tijdelijke projecten DKO' dankzij de samenwerking van:

- ✓ Wim Smet, projectcoördinator;
- ✓ Anny Cooreman (*Eureka* Onderwijs/Vzw Die-'s-lekti-kus), expert op het domein van integratie van leerlingen met leerstoornissen en ontwikkelingsstoornissen;
- ✓ een werkgroep van leerkrachten en academies met ervaring in het omgaan met leerproblemen.

Met dank aan Prof. Annemie Desoete voor het nakijken en de suggesties.

Die-'s-lekti-kus vzw stelt de middelen ter beschikking om deze brochure in een papieren versie te bezorgen aan de academies voor deeltijds kunstonderwijs. Ze biedt de fiches eveneens aan via haar website www.letop.be. Elke leerkracht en academie kan de praktische fiches STICORDI DKO 2010 daar gratis downloaden. Onder het project 'Leerzorg' vinden leerkrachten op deze website ook fiches per leerprobleem: ADD, ADHD, dyslexie, dyscalculie, DCD, autisme, hoogbegaafdheid én tal van bruikbare tips om op een eenvoudige manier te differentiëren in de klas.

¹ Verzamelnaam voor alle leerlingen die in functie van onderwijs omwille van een functiebeperking speciale ondersteuning nodig hebben.

2 Leerstoornissen, ontwikkelings- en gedragsstoornissen: achtergrondinformatie

2.1 Leerlingen met een (ernstige) leervertraging

Dit zijn leerlingen met een vertraagde ontwikkeling in alle domeinen van het schoolse leren. Ernstig leervertraagde leerlingen volgen het buitengewoon onderwijs type 1 en leerlingen met een leervertraging volgen of het buitengewoon onderwijs type 8 of het gewoon onderwijs. Zij zullen vaker dan andere kinderen het schooljaar dubbelen.

Deze kinderen zijn in bijna alle schoolse taken zwak en dit is ook zichtbaar in het rapport. Deze kinderen zullen meer dan de andere leerlingen moeilijkheden ondervinden bij het verwerven van de basiskennis en de vaardigheden van het deeltijds kunstonderwijs. Differentiëring, remediëring en dispensering zijn naast een sterk stimulerende aanpak noodzakelijk.

2.2 Leermoeilijkheden/leerproblemen

Leerproblemen zijn de verzamelterm voor leerstoornissen en leermoeilijkheden. Leermoeilijkheden kunnen van tijdelijke aard zijn. De leerstof is te moeilijk, maar met extra uitleg halen ze dit weer in. De leerling heeft problemen thuis en kan zich minder actief inzetten op school. De leerling is de laatste tijd minder gemotiveerd en zet zich te weinig in. Leerlingen met leerproblemen hebben vooral nood aan een stimulerende aanpak en zijn gevoelig voor extra aandacht, extra structuur en een positieve ondersteuning.

2.3 Leerstoornissen

Leerlingen met leerstoornissen hebben een stoornis die blijvend is en die het leren in een bepaald domein of in meerdere domeinen ernstig bemoeilijkt. Ondanks extra inspanningen van de leerling en zijn/haar omgeving, blijven een aantal aspecten onder de verwachting. Er is geen duidelijke oorzaak te vinden in de begaafdheid, de sociaal-emotionele achtergrond, het onderwijs, de taal of een vorm van handicap. De leerling heeft het vooral moeilijk in een beperkt aantal domeinen en functioneert in de andere domeinen volgens verwachting.

Volgende algemene leerproblemen hebben invloed op het (deeltijds) kunstonderwijs:

- **Dyslexie:** leerstoornis in de automatisering van het lezen en of spellen. De leerling heeft opvallende problemen om vlot en nauwkeurig te lezen en/of te schrijven (zie ook www.dyslexie.ugent.be). De leerling zal in het kunstonderwijs moeite hebben met het lezen van teksten en theorie. Ook het lezen en/of schrijven van noten kan verstoord zijn. Hij zal ook meer moeite hebben bij het noteren en teruglezen van eigen nota's.
- **Dyscalculie:** leerstoornis in de automatisering van het rekenen. De leerling zal dus ook in het muziekonderwijs problemen kunnen hebben met het interpreteren van de muziekmaat en het interpreteren van de waarde van de noten. Breuken geven bijna altijd problemen (zie ook <http://www.prodiagnostiek.be/rekenen/index.php>)
- **DCD, ook wel dyspraxie:** stoornis in de automatisering van het handelen en motorisch uitvoeren. De coördinatie van ademhaling en spraak, de oog-handcoördinatie en de fijne motoriek spelen een belangrijke rol in het kunstonderwijs.
- **Afasie, ook wel SLI:** een stoornis in de taalontwikkeling waarbij of het begrip van woorden gestoord is of het actief gebruik van woorden of beiden. Deze leerlingen maken meer grammaticale fouten ondanks stimulering en remediëring op jonge leeftijd.
- **Dysmnésie,** ook wel geheugenstoornissen: stoornissen op het vlak van het geheugen. De meeste leerstoornissen komen voor samen met een vorm van geheugenstoornis. De leerling heeft opvallende problemen op één of meer geheugensituaties:
 - **Visueel geheugen:** ik onthoud wat ik zie of teken
 - **Auditief geheugen:** ik onthoud wat ik hoor of zeg
 - **Motorisch geheugen:** ik onthoud wat ik doe of zie doen
 - **Sequentieel geheugen:** ik onthoud een volgorde
 - **Werkgeheugen:** ik onthoud wat ik net gehoord, gezien, gedaan heb (normaal 6 à 7 elementen bv telefoonnummer)
 - **Langetermijngeheugen:** ik onthoud wat ik vroeger heb geleerd, ik kan vroegere kennis weer opdiepen
 - **Semantisch geheugen:** ik onthoud basisfeiten als begrippen, data, rekensommen, letters, noten van namen, namen van mensen,...
 - **Proceduraal geheugen:** ik onthoud procedures als hoe ik iets moet doen of welk algoritme of stappenplan ik kan gebruiken
 - **Episodisch geheugen:** ik onthoud zaken die voor mij persoonlijk van belang zijn en waar ik bij was

Volgende leerproblemen hebben vooral met het muziekonderwijs te maken.

- **Amusie:** de onmogelijkheid om ritme en melodieën te herkennen en vocaal of instrumentaal weer te geven.
- **Dysritmie:** een stoornis in het muzikaal ritme, dus ook problemen met het imiteren, herinneren en reproduceren van ritmische bewegingen en problemen met hoortraining

2.4 Ontwikkelings- en gedragsstoornissen

Leerlingen met ontwikkelingsstoornissen hebben een blijvende stoornis op het niveau van het gedrag en de sociale interacties en dit niet als gevolg van opvoeding, milieu of achtergrond of trauma's. Leerstoornissen horen ook onder de ontwikkelingsstoornissen maar werden hoger reeds behandeld.

Ontwikkelingsstoornissen met directe gevolgen voor het leren

- **Autisme (of ASS):** een stoornis op het vlak van sociale interactie, de communicatie, een afwijkend rigide gedragspatroon en een ernstige uitval op het vlak van verbeelding en sociale wederkerigheid. Deze leerlingen leren moeilijk bij in groep en hebben nood aan extra structuur en individuele aanpak.
- **Syndroom van Asperger:** een stoornis op dezelfde vlakken als bij autisme maar zonder stoornis in de taalontwikkeling of de cognitieve ontwikkeling. Deze leerlingen kunnen heel verbaal zijn en beschikken over een uitzonderlijk geheugen. Een absoluut muzikaal gehoor komt regelmatig voor. Deze leerlingen hebben wel opvallende problemen om zich sociaal te integreren en instructies te volgen. Gebrek aan verbeelding en een zwakke fijne motoriek komen frequent voor.
- **PPD-NOS**, ook wel atypisch autisme: kenmerken van autisme, niet alle kenmerken zijn even duidelijk aanwezig

Andere problemen met directe gevolgen voor het leren

NLD (Non Verbal Learning Disorder), ook Niet-verbale leerstoornis, Soms spreekt men hier ook van VSLD (visuospatial learning disability): een stoornis in de verwerking van informatie en vooral de visuele informatie. Deze leerlingen hebben dikwijls rekenproblemen en dyscalculie. Het gevoel voor verhoudingen is verstoord. Ze hebben ook dikwijls problemen op het vlak van fijne motoriek en coördinatie en ook op het vlak van ritme.

- **Hoogbegaafdheid en tweemaal speciaal:** leerlingen met een opvallende begaafdheid die echter dysharmonisch functioneren. Zij hebben opvallende tekorten of stoornissen in bepaalde domeinen en hebben anderzijds nood aan meer uitdaging in de domeinen waarin ze goed zijn. Uiteraard is hoogbegaafdheid geen ontwikkelingsstoornis, maar we bespreken dit hier toch even omwille van de atypische ontwikkeling.

Gedragsstoornissen met indirecte gevolgen op het leren:

- **ADD:** een stoornis van de aandachtsfuncties met veel weerslag op het automatiseren en memoriseren. Deze leerlingen zijn snel afgeleid en verstrooid, ze kunnen moeilijk een werk afleveren zonder (aandachts)fouten. Hoe eenvoudiger de taak, hoe moeilijker om de aandacht te richten.
- **ADHD:** een stoornis in de aandacht en concentratie gepaard met een grote impulsiviteit en hyperactiviteit of overbeweeglijkheid. Deze leerlingen storen het lesgebeuren en de andere leerlingen zonder voldoende rekening te kunnen houden met de gevolgen of de opmerkingen. Ze hebben moeite met het reguleren van hun gedrag en hun impulsen.

2.5 Comorbiditeit

Heel wat van bovengenoemde stoornissen komen samen voor. Zo komt dyslexie heel frequent voor met ADD of dyscalculie. Kernautisme komt frequent voor met ernstige leervertraging.

De stoornissen in een bepaald domein gaat bovendien ook vaak gepaard met allerlei kleine en grote problemen die een storend effect hebben op het leerproces en de klasactiviteit.

Een goede kennis van de leerstoornis en de do's en don'ts die je op de fiches Leerzorg www.letop.be vind, maakt je alert en helpt je preventief op te treden.

2.6 Problemen die bij alle groepen kunnen voorkomen.

Deze problemen en wat eraan te doen staat uitgebreider beschreven in de map Leerzorg, www.letop.be.

o Oriënteren in de tijd

Moeite met de klok lezen, de tijd interpreteren, de tijdsbegrippen vlot hanteren, de dagen van de week of de maanden van het jaar, weten welke dag of datum het is, plannen in de tijd, de maat herkennen, ...

o Oriënteren in de ruimte

Moeite met op de lijn schrijven, verhoudingen waarnemen, tekenen met aandacht voor verhoudingen, een plaats terugvinden, de begrippen links en rechts en boven en onder, zich oriënteren in een groot gebouw, noten op de juiste plaats van de notenbalk schrijven,...

o Orde en structuur

Moeite met de bladspiegel, orde in de boekentas, ordenen in mappen, schrijfmateriaal bijhebben, ordelijk overschrijven, noten juist positioneren en overschrijven, ...

Vergeeten: moeite met onthouden van afspraken, namen van noten, namen van medeleerlingen, nieuwe begrippen, ...Moeite met het oproepen van kennis als niet regelmatig herhaald wordt.

o Visuele waarneming

Moeite met het zien van structureren, moeite om figuur-achtergrond waar te nemen, moeite om schema's te interpreteren, moeite met symbolen, moeite met het onderscheiden van visueel gelijkende symbolen, omkeringen en spiegelingen, weinig aandacht voor details, te veel aandacht voor details en niet voor grotere structuur,...

o Auditieve waarneming

Moeite met het correct nazeggen van woorden of zinnen of een muzikale zin, moeite om tonverschillen waar te nemen, moeite met het begrijpen of onthouden van instructies die enkel auditief zijn, te weinig auditieve elementen kunnen onthouden (3 à 4 in plaats van 6 à 7), gelijkende woorden verwarren (bv si en mi, fa en la,...), moeite met het horen van een ritme, ...

o Motorische coördinatie

Onhandig, klungelig, moeite met al wat beroep doet op coördinatie van ogen en handen (bv schrijven, knippen, lat gebruiken), moeite met fijne motoriek, moeite met grove motoriek, geen basisritme kunnen aanhouden, ...

o Woordvindingsmoeilijkheden

Niet op gekende woorden of begrippen kunnen komen. Midden in een zin een bepaald woord niet vinden.

- **Motorische onrust en afleidbaarheid**

Niet kunnen stilzitten, niet kunnen zwijgen, door het minste afgeleid zijn, zich slechts kort kunnen concentreren, wegdromen, overmatig babbelen, aan alles prutsen, pen en gom kapot prutsen, ...

- **Faalangst**

Angstig om te falen vanuit negatieve faalervaringen, angst om te falen vanuit perfectionisme, angst om te falen vanuit een gebrek aan zelfvertrouwen, angst om in groep op te treden vanuit een te grote aandacht voor wat anderen over mij denken, ...

3 Mogelijke interventies door de leerkracht

3.1 Differentiëren in doelstellingen

In de muziekschool staan verschillende doelstellingen naast elkaar:

- muziekbeleving (gevoel, beleving, waarde)
- het leren bespelen van een instrument (vaardigheden)
- vergroten van inzicht in en kennis over de muziektheorie (kennis / inzicht)

Bij het verwerven van de muziektheorie kan onderscheid worden gemaakt tussen:

- theorie over ons **muzieksysteem**
hierbij gaat het om kennis en inzicht over notenafstanden, hele en halve afstanden, verhogen (kruis) en verlagen (mol), toonladders, majeur - mineur, etc.
- theorie over het **notatiesysteem** van muziek
hierbij gaat het over de notenbalk, notenbenamingen, voortekens, opmerkingen over tempo, dynamiek e.d.
- algemene **muziekkennis**
hierbij gaat het over namen van instrumenten, componisten, muziekstijlen etc.

Al deze kennis bestaat voor een groot gedeelte uit het verwerven van feiten en begrippen.

Bij het eerste punt spelen leerproblemen en leerstoornissen geen hoofdrol omdat de problemen niet in direct verband staan met het gevoel en beleving van muziek. Enkel als leerlingen verplicht worden om tegen hun zin deel te nemen aan het kunstonderwijs kunnen op dit vlak problemen ontstaan. Faalervaringen op de andere twee domeinen kunnen echter het plezier op het eerste domein sterk verminderen.

Deze leerlingen volgen kunstonderwijs net als hun vriendjes of omwille van het instrument dat ze willen bespelen of om op het toneel te staan. Het gaat hierbij vooral om het plezier dat ze er willen aan beleven.

Vaak ook kiezen de ouders voor deeltijds kunstonderwijs. Deze leerlingen hebben in het leerplichtonderwijs als heel wat gevoelens van faalangst opgebouwd. Als het deeltijds kunstonderwijs in vorm nauw aansluit bij het leerplichtonderwijs komen deze gevoelens snel naar boven en hebben ze een negatieve invloed op de muziekbeleving. De leerkracht kan hun motivatie en enthousiasme om van muziek of kunst te genieten extra stimuleren ondanks het gebrek aan direct succes in de andere doelstellingen.

Een stevig onderbouwde didactische aanpak zal zeker het aspect muziektheorie optimale kansen geven. Hier volgen enkele algemene didactische tips².

- ✓ Kennis die is overgedragen met ervaringen en belevingen wordt beter in het geheugen opgeslagen en kan daarna beter worden teruggevonden.

² Overgenomen en bewerkt <http://www.eges.nl/index.html>, advies en begeleidingscentrum voor dyslexie in geheel Noord-Holland en Friesland.

- ✓ Theorie dient daarom altijd te worden gekoppeld aan de praktijk. Dus geen 'droge' theorie alleen aanbieden. Tegenwoordig is er veel multimediaal materiaal op CD, DVD, video en internet.
- ✓ Wanneer de betrokkenheid, interesse en motivatie bij het aanleren van kennis groter is, is het leerrendement groter. Denk hierbij ook aan links met de popcultuur, actuele films en musicals.
- ✓ Kennis die moet worden geleerd ('weetjes') wordt beter onthouden wanneer het past binnen een kader. Daarom helpt het te werken met overzichten en structuren. De kennis kan dan aan een 'kapstok' worden gehangen.
- ✓ Nog beter wordt het wanneer die structuren en kapstokken worden voorzien van grappige verhalen en zinvolle ezelsbruggetjes.
- ✓ Het leren van toonladders, drieklanken, benamingen van noten, de Italiaanse termen e.d. zal altijd langer duren. Zoek ook hierbij voortdurend naar ezelsbruggen en woordverklaringen en associaties. ('forte' is 'krachtig' omdat een 'fort' sterk moet zijn.)
- ✓ Het wegzakken in het 'moerasgeheugen' van de dyslectische leerling kan worden voorkomen door voortdurend herhalen en oprakelen van die kennis. Dat kan weer het beste gebeuren binnen de context van het maken of beluisteren van muziek.
- ✓ Ga altijd uit van succes. Laat een leerling nooit iets doen waarvan je van te voren vermoedt dat het wel eens niet zou kunnen lukken. Dat geldt in het bijzonder voor onvoorbereide beurten, verplicht antwoorden op een vraag, noten oplezen voor de groep etc.

3.2 Leervertraagde leerlingen

De **theoretische verwerking** zal bij deze leerlingen vrijwel altijd een probleem vormen. Stel duidelijke maar ook haalbare einddoelen en verleng de periode waarin deze behaald moeten worden. Laat het gebrek aan succes in de theoretische verwerking geen struikelblok zijn voor de muziekbeleving.

Deze leerlingen kunnen soms compenseren met een goed **geheugen**. Gebruik dit geheugen en maak de leerling en ouders hierop attent.

Ze zullen sneller uitvallen op theorie, **abstracte begrippen** en uitleg. Ze kunnen hierin niet compenseren door inzicht en moeten terugvallen op geheugen. Beperk de theorie en houd de uitleg concreet en eenvoudig.

- ✓ Hun **aandacht** is van korte duur. Zorg voor afwisseling.
- ✓ Stel **motivatie en plezier** centraal. Werk met eenvoudige beloningssystemen als stickers en stempels.
- ✓ Voorzie **meer oefentijd** en laat ze evolueren aan een **trager tempo**. Stel de einddoelstellingen en verwachtingen bij.
- ✓ Alle **stimulerende maatregelen** hebben een duidelijk en snel effect. Het effect op lange termijn is moeilijker te bereiken tenzij via veel oefening en extra ondersteuning.
- ✓ Betrek de **ouders** als partners. Zij hebben vaak het nodige geduld en de aanpak om te remediëren, extra uitleg te geven en eindeloos te herhalen en te oefenen.
- ✓ Wees **duidelijk in instructies**. Korte en visuele opdrachten werken veel beter dan een lange verbale instructie. Reageer meteen op vervelende situaties zodat het verband tussen gedrag en gevolg duidelijk is. Negeer vervelend gedrag dat dient om aandacht te trekken. Zorg op dat moment voor afwisseling.

3.3 Differentiëren bij leerlingen met een leerstoornis

Een leerstoornis heeft een belangrijke impact op het leren en het verwerken van de aangeboden informatie.

Houd ermee rekening dat het **opnemen van de nieuwe kennis en vaardigheden** meer tijd, meer instructie en oefening vraagt.

Het **verwerken en leren onthouden** van de nieuwe kennis en vaardigheden vraagt meer training en onderhoud of herhaling.

Het **oproepen en kunnen weergeven** van de kennis en vaardigheden vraagt ook extra tijd, veel energie en motivatie van de leerling en een goede structuur in de aangeboden kennis.

Zonder extra concentratie en aandacht, zonder extra motivatie en inzet lukken heel wat schijnbaar eenvoudige handelingen als noten lezen of de maat slaan in combinatie met het zingen niet zomaar.

Alle **stimulerende maatregelen** tonen dat je begaan bent met de leerling en stimuleren op het vlak van zelfacceptatie en motivatie. Het leren zelf blijft echter een struikelblok.

Het **remediëren** houdt dat je de leerling **meer tijd** geeft, **meer** laat **oefenen**, **meer instructie** geeft, **aangepaste instructie** geeft en via een aangepaste weg brengt op het niveau dat je verwacht.

De **automatismen** die nodig zijn om noten te lezen, een dictee te maken, te zingen op zicht, de maat te houden, ... zullen bij leerlingen met leerstoornissen meer inspanning en herhaling vragen. Een stimulerende en accepterende houding van de leerkracht helpt hen de eerste hindernissen te overwinnen. Nadien zal coaching, remediëring en compensering het verschil maken tussen volhouden en afhaken, tussen succes of weer de zoveelste faalervaring op rij. Verschillende studies wijzen op de specifieke problemen die specifieke doelgroepen hebben ondermeer bij het aanleren van noten. Aangepaste methodes geven hoopgevende resultaten (Music and Dyslexia: Opening New Doors. Eds. T.R. Miles and John Westcombe).

De **theoretische verwerking** van de muziektheorie zal heel dikwijls vragen om meer tijd, meer oefening, meer instructie en aangepaste instructie. De doelen zijn haalbaar maar vragen gepaste coaching, remediëring en compensering. Houd ermee rekening dat deze leerling ook op school al die extra tijd en energie moet besteden. Het is één van de redenen waarom veel leerlingen met leerstoornissen vroegtijdig stoppen met deeltijds muziekonderwijs. Ze struikelen weer eens over de toetsen en geven het dan liever op dan weer een faalervaring op te doen. Betrek de ouders en geef hen duidelijke instructie over de einddoelen en verwachtingen.

3.4 Differentiëren bij leerlingen met een ontwikkelings- of gedragsstoornis

Een ontwikkelingsstoornis heeft een grote impact op het gedrag van de leerling en van daaruit ook op de sociale omgeving. Meer dan de leerlingen met leerstoornissen zal de leerkracht rekening moeten houden met de eigenheid van de leerling en de impact van het gedrag op de groep en op het leren.

Het leren verloopt moeizamer dan bij andere leerlingen. Het leren wordt sterk gestuurd door de eigen perceptie van de leerling. Zo zal een leerling met autisme sterk reageren op interesses maar ook veel weerstanden vertonen bij onderdelen die hij of zij niet boeiend vindt. Een leerling met NLD verwaarloost visuele informatie zonder zich daarvan bewust te zijn.

Het remediëren verloopt veel moeilijker en is minder effectief dan bij leerlingen met leerstoornissen. Hoewel de leerling in kleine groep of individueel vrij snel begrijpt wat je hem uitlegt, zie je dat dit begrip niet wordt toegepast in andere situaties. Uitleg wordt sterk gekoppeld aan het voorbeeld of de oefening en er is geen of weinig overdracht. De leerling kan de nieuwe kennis of vaardigheid niet toepassen als de context of vraagstelling anders is. Het denken van leerlingen met ontwikkelingsstoornissen als autisme en NLD is erg rigide en steunt vooral op het geheugen. Ze hebben een beperkt flexibel oplossingsvermogen en staan in tegenstelling tot leerlingen met een leerstoornis voor een probleem met te weinig mentale fantasie om een oplossing te creëren.

Compenseren is zinvol maar niet altijd te realiseren. Deze leerlingen grijpen niet spontaan naar de aangeboden hulpmiddelen. Je moet ze steeds opnieuw motiveren en stimuleren om de hulpmiddelen ook effectief te gebruiken.

Leerlingen met ADHD en ADD als gedragsstoornis hebben vooral problemen door een gebrek aan impulscontrole en een grote prikkelbaarheid. Alles lijkt even belangrijk, ze kunnen uit de vele prikkels niet die prikkels selecteren die relevant zijn voor de situatie. De vogel die buiten fluit is even belangrijk als de meester die muzieknoden voor het dictee voorspeelt.

Het remediëren heeft weinig effect omdat zij in elke situatie opnieuw moeite hebben met het regelen van hun aandacht.

Het compenseren is mogelijk maar ook hier moet de leerkracht zelf de zorg dragen over het gebruik van de hulpmiddelen. Deze leerlingen richten hun aandacht niet op het proces maar wel op het product. De toets afwerken en afgeven primeert op de inhoudelijke kwaliteit. Het hulpmiddel zal op dat moment eerder als storend ervaren worden omdat het 'te lang duurt'.

Een sterk positieve, stimulerende aanpak met veel nadruk op het resultaat gezien vanuit het perspectief van de leerling geeft het meest kans op succes in de beginfase.

Leerlingen met autisme reageren heel sterk op de leerkracht, een goede band met de leerkracht stimuleert hen enorm. Een slecht contact is moeilijk te keren. Deze leerlingen zijn dikwijls erg perfectionistisch en gevoelig voor faalangst en solo-angst. Het is dikwijls moeilijk te voorspellen of ze al dan niet zullen willen optreden.

Leerlingen met ADHD functioneren het best bij een leerkracht die de onnauwkeurigheden en het overenthousiasme accepteert en bijstuurt op een humoristische wijze. Deze leerlingen presteren beter in groep of als er publiek is.

De verwerking van de **theorie** zal met hoogtes en laagtes gaan. De onderdelen die een sterk beroep doen op abstractie, het zien van structuren en verbanden lukken slechts zelden. Het is moeilijk hierbij te remediëren en te compenseren. De onderdelen die aansluiten bij de interesse of de vaardigheden geven geen bijzondere problemen. Deze leerlingen hebben meestal een goed geheugen waardoor ze compenseren op de onderdelen die steunen op begrip en inzicht.

Het gedrag van leerlingen met ontwikkelingsstoornissen en dan vooral autisme en ADHD kunnen een grote invloed hebben op de klasgroep. Contacteer de ouders tijdig om meer zicht te krijgen op mogelijke interventies en hulpmiddelen. Vermijd de ouders te overvallen met talloze klachten. Het lokt een negatieve reactie uit van de ouders die telkens worden geconfronteerd met het dysfunctioneren van hun kind. Ouders hebben dikwijls al een hele weg afgelegd en hebben een grote deskundigheid opgebouwd in de aanpak van hun kind. Benader hen positief en vraag hen om raad.

In ernstige gevallen zal het kind medicatie nemen dat de gedragsaanpak ondersteunt. Vraag discreet naar het gebruik van medicatie en let er op dat de leerling die medicatie heeft genomen bij belangrijke momenten als examens en publieke voorstellingen.

Treed preventief op om gedragsproblemen te voorkomen. Maak de situatie duidelijk en voorspelbaar. Reageer zelf rustig en overtuigend.

3.5 Didactische differentiatie in tijd en aantal oefeningen

3.5.1 Preteaching

Leerlingen krijgen op voorhand instructie over de leerstof of vaardigheid die nadien klassikaal aan bod zal komen. Het geeft de leerlingen de kans de begrippen te plaatsen en te begrijpen. Ze zullen tijdens de klassikale instructie meer opletten en beter gemotiveerd zijn.

Dit is vooral waar bij leerlingen met leerstoornissen en in mindere mate bij leerlingen met ontwikkelingsstoornissen.

3.5.2 Reteaching

De leerlingen krijgen meteen na de klassikale instructie extra instructie over de leerstof of vaardigheid. Dezelfde leerkracht neemt een groepje apart en legt alles nog eens uit of doet nog eens voor. De leerlingen krijgen meteen feedback als ze zelf aan de slag gaan. De andere leerlingen werken op dat moment zelfstandig.

Zijn er maar weinig leerlingen in de klas kan de leerkracht ook opteren om individueel reteaching te doen door naast de leerling te gaan staan en extra uitleg en coaching te geven tijdens de toepassing.

Dit is nuttig bij zowel leerlingen met leerstoornissen als bij leerlingen met ontwikkelingsstoornissen.

3.5.3 Overlearning

De leerling oefent herhalend bijvoorbeeld driemaal na elkaar hetzelfde dictee zonder variaties of driemaal hetzelfde oefenblad met een identieke lay-out.

Dit is nodig voor leerlingen met dys-stoornissen maar niet voor leerlingen met ontwikkelingsstoornissen. Ze hebben immers meer problemen op het vlak van geheugen en automatismen en het is net het feit van steeds dezelfde automatismen te oefenen dat helpt.

3.5.4 Extra oefenbladen met kleine variaties

De leerling maakt meer oefeningen. De oefenbladen zijn niet gelijk maar variëren telkens in opdracht, visuele vorm, vraagstelling, ...

Dit is nodig voor leerlingen met ontwikkelingsstoornissen. Ze hebben meer dan andere leerlingen last met een variatie in de vorm.

3.5.5 Multi-sensorieel onderwijs

Maak gebruik van zoveel zintuigen mogelijk. Noem de noot en raak ze aan. Leg damstenen op een grote notenbalk en speel of zeg wat je legt.

Teken wat je zegt, schrijft het op het bord, toon het en zeg het. Zorg dat de leerlingen gelijktijdig horen, zien en doen.

Gebruik een wit-uitwisbaar bord en laat de leerlingen gelijktijdig werken op hun eigen bord.

Dit helpt sterk bij leerlingen met automatiseringsstoornissen en leerlingen met ADD en ADHD. Het multi-sensorieel onderwijs brengt echter leerlingen met autisme en leerlingen met NLD in de war.

3.5.6 Map Leerzorg, www.letop.be

In de map leerzorg vind je nog een honderdtal praktijkgerichte fiches die toelaten in de klas te differentiëren voor leerlingen met leerstoornissen en ontwikkelingsstoornissen. Al die technieken zijn in *Eureka* Onderwijs ontwikkeld of uitgewerkt voor de klaspraktijk.

3.6 Hoe bouw je meer structuur in?

Alle auteurs met ervaring in leerstoornissen en muziek of woord leggen de nadruk op **extra structuur**. Wat betekent dit concreet in een klassituatie?³

3.6.1 Visuele structuur

- **Visuele structuur in nota's**
 - ✓ gebruik kleuren, contrasterende kleuren trekken de aandacht
 - ✓ maak alles groter, maak kopies van A4 naar A5, gebruik een groter lettertype
 - ✓ zorg voor hoog contrast wit-zwart of geel-blauw
 - ✓ kies een duidelijk lettertype dat veel witruimte geeft bv comic of arial
 - ✓ gebruik nooit een cursief lettertype, leerlingen zien het verschil niet tussen recht en cursief; vervang door vet of onderstrepen
 - ✓ voeg tekeningen toe, gebruik cartoons en wit-zwart tekeningen als je de tekening als uitleg wil gebruiken
 - ✓ overlaad niet met onnodige tekeningen en visuele details
 - ✓ trek kaders, maak woorden vet
 - ✓ maak gebruik van witruimte, voeg witruimte toe tussen paragrafen
 - ✓ zet titels steeds bovenaan het blad

- **Visuele structuur aan het bord**
 - ✓ ondersteun je woorden met visuele hulpmiddelen op het bord: een tekening, een titel, nieuwe begrippen
 - ✓ schrijf leesbaar en groot genoeg
 - ✓ gebruik een herkenbaar standaardschrift
 - ✓ lees alles voor wat je schrijft zodat leerlingen met dyslexie weten waarover het gaat en op geheugen kunnen noteren
 - ✓ vermijden een bord vol nota's en losse woorden, veeg het bord regelmatig genoeg

³ Geraadpleegde literatuur: Cooreman, A. & Bringmans, M. (2002). *Ik heet niet (b)dom, leren leven met leerstoornissen*. Leuven: Acco.

- **Visuele structuur voor muziekonderwijs**

- ✓ vergroot de notenbalk
- ✓ voeg extra kleuren toe, bijvoorbeeld de derde lijn in een andere kleur of de noten tussen de lijnen in een andere kleur
- ✓ leerlingen met dyslexie zouden meer moeite hebben de discriminatie van noten bij tertsen (Birgit Jaarsma, 2002)
- ✓ markeer de woorden onder de noten
- ✓ voeg maatstrepen toe bij de woorden

3.6.2 Auditieve structuur

- **Auditieve structuur bij opdrachten**

- ✓ herhaal of paraphraseer wat een medeleerling zegt, de leerling met leerstoornis verstaat de medeleerling dikwijls niet
- ✓ praat rustig en pauzeer tussen de instructies
- ✓ gebruik korte instructies
- ✓ herhaal instructies en voeg andere ondersteunende middelen toe: tonen, schrijven, tekenen,
- ✓ kijk de leerling aan en herhaal de instructies met direct oogcontact, raak eventueel ook lichtjes aan, laat de leerling jou aankijken.
- ✓ stel vragen en check of de leerling je uitleg begrepen heeft
- ✓ laat de leerling je instructie of uitleg zelf herhalen
- ✓ leg moeilijke woorden ook eenvoudig uit, herhaal die uitleg regelmatig
- ✓ vraag of de leerling dit of dat woord kan uitleggen
- ✓

- **Auditieve structuur in de muziek**

- ✓ herhaal een passage meerdere keren, laat horen op vraag
- ✓ oefen eerst het ritme, dan de melodie op na of noe, dan de noten met namen
- ✓ leer een muzikale zin als zin onthouden, werk niet maat per maat
- ✓ laat bij een dictee het ritme en de noten afzonderlijk noteren, eerst het ritme dan de noten
- ✓ geef auditief oefenmateriaal als CD of DVD mee naar huis

3.6.3 Stappenplannen en oplossingsstrategieën

- ✓ ontwikkel stappenplannen voor ingewikkelde processen, elke stap is een handeling of een vraag of een antwoord
- ✓ laat het stappenplan gebruiken
- ✓ doe niet alles tegelijk, zorg dat de stappen duidelijk zijn, doe voor, toon wat je doet met je handen, toon wat je doet met je voeten, toon wat je doet met je ogen, toon wat je doet met je ademhaling, toon de houding, toon hoe je alles samen doet
- ✓ laat deelprocessen oefenen en dan het geheel bv eerst het ritme, dan de noten, dan het ritme en de noten

3.6.4 Voorspelbaarheid

- ✓ kondig duidelijk aan wat er gaat gebeuren, maak de volgorde visueel duidelijk
- ✓ bespreek duidelijk wat je verwacht, noteer de afspraken op papier en lees dit samen door, trek de aandacht op de consequenties van de wat op papier staat bv er staat examen op 4 april, dat betekent dat je in de week van 30 maart ook herhaalt voor het examen
- ✓ maak impliciete afspraken of regels ook expliciet bv herhaal dit wil zeggen dat je al die woorden ook met eigen woorden kan uitleggen, let op wil nu zeggen dat je naar het bord kijkt en niet met je buur babbelt
- ✓ verwittig op een expliciete manier als een bepaald gedrag storend is, benoem het gedrag en zeg welke sanctie er kan volgen
- ✓ bespreek bij storend gedrag welk gedrag je wenst te zien, benoem en toon het gewenste gedrag

3.6.5 Structuur in de organisatie

o **Organisatie van de omgeving**

- ✓ geef vaste plaatsen en houd hierbij rekening met de problemen en de behoeften
- ✓ varieer de plaatsen regelmatig
- ✓ vooraan: leerlingen die snel afgeleid zijn, leerlingen die nood hebben aan veel individuele interactie met de leerkracht
- ✓ achteraan: leerlingen die steeds achterom kijken om te zien wat daar gebeurt, leerlingen met nood aan controle
- ✓ op de zijkant: leerlingen met nood aan controle, leerlingen die snel last hebben van omgevingslawaai
- ✓ alleen: leerlingen die de anderen afleiden en dit niet kunnen beheersen, leerlingen met nood aan controle of leerlingen met autisme
- ✓ naast een leerling die goed noteert: leerlingen met dyslexie, ADD en NLD zodat ze gebruik kunnen maken van de nota's om eigen nota's aan te vullen
- ✓ naast een leerling die goed en geduldig uitlegt: leerlingen met leerachterstanden, leerlingen met leerstoornissen
- ✓ zet een leerling met ADHD of ADD niet in de buurt van een venster en ook niet op een plaats waar het zonlicht speelt
- ✓ zorg voor rust bij het begin van de les: fluister, schrijf wat je wil zeggen op het bord, start met een herkenningsmelodie of startritueel, ...
- ✓ zorg voor regelmatige rustmomenten tijdens de les: ontspanningsoefeningen, luistermoment, ...
- ✓ zorg voor afwisseling, langer dan 7 à 10 minuten eenzelfde activiteit is het maximum voor kinderen, varieer luisteren met per twee oefenen, klassikaal oefenen met individueel oefenen, ...
- ✓ structureer de werkplek van leerlingen ADD, ADHD, autisme, dyspraxie, zeg wat er mag liggen en volg dit op
- ✓ voorzie een extra schrijfset voor vergeetachtige leerlingen en vooral voor leerlingen met ADHD en dyspraxie

o **Organisatie thuiswerk**

- ✓ stimuleer het thuiswerk met een beloningssysteem
- ✓ betrek de ouders, zorg voor duidelijke getypte instructies
- ✓ ondersteun het thuiswerk met aangepaste materialen als CD of DVD
- ✓ ontwerp een dagelijks activiteitenblad en noteer daarop het uur waarop de leerling kan oefenen (houd rekening met de individuele situatie: eten, hobby's, ..), laat dit door de ouders aftekenen
- ✓ maak een vragenblad met mogelijke vragen voor herhalingen en examens
- ✓ oefen de voorstelling zo concreet mogelijk: met publiek, voor de spiegel, ...

4 Praktijkfiches en praktijkvoorbeelden vanuit het DKO

Heel wat fiches vertrekken van een label of diagnose. Het erkennen en herkennen van de vele signalen is nuttig voor de leerling omdat de leerkracht meer begrip kan opbrengen en gepaste ondersteuning en aandacht kan geven. Het is uiteraard niet de taak van een leerkracht om zelf een diagnose of label geven. De diagnose van leerlingen met leerstoornissen vindt plaats na uitgebreid diagnostisch proces in een multidisciplinair team bijvoorbeeld het CLB en externe deskundigen. Het kan gebeuren dat een leerkracht signalen herkent bij een kind waarbij nog geen diagnose of duidelijke label bestaat. Het is dan nuttig de ouders hier met de nodige voorzichtigheid op te wijzen en uit te nodigen met het CLB of andere diensten contact op te nemen.

De fiches die volgen geven een inzicht in de aanpak van een aantal concrete situaties.

Opbouw van de fiches

o **Klasbeeld of voorbeelden**

Elke fiche vertrekt van een concreet probleem zoals elke leerkracht die in de klas kan observeren.

o **Achtergrondinformatie: mogelijke oorzaken en mogelijke stoornissen**

In de fiche koppelen we aan dit gedrag aan een mogelijk probleem en eventueel aan verschillende stoornissen of leerproblemen. Het probleem komt niet bij elke leerling voor. Niet elk probleem is meteen ook een stoornis.

o **Voordelen**

We trekken steeds ook de aandacht op de talenten of mogelijke voordelen van een stoornis.

o **Mogelijke interventies**

Op het einde van een fiche vind je concrete tips voor de klaspraktijk. De tips zijn opgebouwd rond het begrip STICORDI (zie uitgebreide info op www.letop.be).

STICORDI

STICORDI is het letterwoord voor **ST**imuleren, **CO**mpenseren, **Rel**ativeren of **Rem**ediëren en **DI**spenseren of **DI**fferentiëren.

In de fiches volgen we niet de volgorde van het letterwoord - maar wel een logische volgorde in benadering. Eerst stimuleren, dan remediëren. Lukt dit niet, kan je compenseren en differentiëren en als laatste stap kan je dispensereren..

o **STimuleren**

Stimulerende maatregelen mikken op de totale ontplooiing van de leerling. Het zijn tips die positief zijn voor elke leerling. Voor de leerling die een aanpak op maat nodig heeft, zal een stimulerende aanpak een hemelsbreed verschil maken. Aanmoediging blijft nodig om het optimaal benutten van de capaciteiten van de leerling te waarborgen, hoe en in welke mate deze ook gedistribueerd mogen zijn (Van Vugt, 1996). Stimuleren betekent dus het ondersteunen van de affectieve component door bijvoorbeeld begrip te tonen voor het probleem en het probleem te herkennen (Desoete, 2005). Een stimulerende houding hoort bij de basiscompetenties van de leerkracht.

- **Compenseren**

Compenserende maatregelen willen hulpmiddelen aanreiken om problemen of tekorten die eigen zijn aan de leerstoornis te omzeilen (Van Vugt, 1994, 1996). Een compenserend hulpmiddel kan je vergelijken met een bril, een rolstoel of een witte stok. Een hulpmiddel stelt de leerling in staat zonder extra hulp van de leerkracht te functioneren. Als het hulpmiddel noodzakelijk blijkt, mag de leerling het hulpmiddel in alle situaties gebruiken. **Dit betekent dat het gebruik van het hulpmiddel geen invloed heeft op de attestering en dus ook bij examens toegelaten is.**

In de remediërende zorg zal de leerkracht ervoor zorgen dat de leerling het hulpmiddel ook adequaat leert gebruiken.

- **Remediëren**

Remediëring vraagt extra tijd, extra deskundigheid en een aangepaste aanpak. Remediëren kan in de klas gebeuren, waarbij de leerkracht gebruik maakt van aangepaste didactische middelen en de leerling extra tijd en aandacht geeft. Remediëring buiten de klas richt zich op de groep kinderen met bijzondere behoeften en waarvoor in de klas niet de nodige tijd of deskundigheid aanwezig is.

- **Differentiëren**

Elke leerkracht leert differentiëren want niet elke leerling reageert op dezelfde wijze in een aantal klassituaties. Zo moedig je de ene leerling meer aan bij het dictee en bied je meer herhaling aan. Een andere leerling daag je uit door net sneller te dicteren of moeilijker dictees aan te bieden.

Voor leerlingen met specifieke behoeften gaat differentiëren echter een stap verder. De leerkracht beslist bewust andere normen en een verschillende aanpak te hanteren bij deze éne leerling of bij deze groep leerlingen. De leerkracht bouwt dit in in het lesmateriaal, de lesopbouw en de didactische middelen die hij of zij aanbiedt. **Differentiatie maakt deel uit van het reguliere aanbod en heeft geen invloed op de attestering.**

- **Dispenseren**

Sommige leerlingen zullen ondanks alle inspanningen van henzelf, de leerkrachten, de ouders en de therapeuten er niet in slagen te voldoen aan bepaalde expliciete verwachtingen en eendoelen. In dat **geval kan de academie een vrijstelling of dispensatie toestaan en dit na overleg met leerling en ouders.** We spreken over dispensatie in situaties waarin de beoordeling meespeelt in uiteindelijke attestering (examen). We spreken ook over dispensatie als een leerling door een beperking ook in de klas niet kan deelnemen aan de activiteit.

Te snel dispensereren werkt niet motiverend voor de leerling en stelt de leerkracht vrij van de inspanning. Daarom verkiezen we slechts in uitzonderlijke gevallen dispenserend te werken bv. in een examensituatie en de leerling toch steeds op een aangepaste manier te laten deelnemen aan alle klasactiviteiten en opdrachten.

4.1 Fiche 1: Grote verschillen tussen auditieve en visuele input

In de klas

Jan krijgt van de leerkracht instrument een nieuw muziekstuk mee naar huis. Wanneer de leerkracht het stuk voorspeelt, is Jan zeer enthousiast. De volgende les komt Jan echter gedemotiveerd binnen. Het lukt hem niet om het muziekstuk in te studeren. Wanneer de leerkracht de verschillende zinnen voorspeelt en laat naspelen, lukt het Jan opnieuw.

Bij Mieke hebben we het omgekeerde. Wanneer Mieke iets op het gehoor moet naspelen, kan ze maar even mee. Ze onthoudt slechts enkele maten. Met de partituur erbij lukt het haar wel om het muziekstuk ten gehore te brengen.

4.1.1 Achtergrondinformatie

o Mogelijke problemen

Jan heeft duidelijk baat bij een auditieve aanpak terwijl dit voor Mieke een struikelblok blijkt te zijn.

Jan kan zich vanuit een visueel beeld moeilijk een voorstelling maken van de partituur. Hij maakt hier geen koppeling tussen beeld en klank. De stadia die bij een visuele input aan bod komen, zijn: waarnemen (kijken), symboolherkenning, klankvoorstelling/betekenisverlening, technisch kennen (symbool-klank-greepassociatie) en kunnen reproduceren.

Bij een auditieve input komen volgende stadia aan bod: waarnemen (luisteren), opnemen, onthouden, technisch kennen (klank- greepassociatie) en reproduceren. Hun waarnemingsvermogen en geheugen zal bepalend zijn of deze aanpak effectief is voor de leerling.

Leerlingen met automatiseringsstoornissen hebben dikwijls een gestoord geheugen. Afhankelijk van het type geheugen dat gestoord is hebben zij meer of minder baat bij een auditieve of visuele aanpak (zie ook fiche automatiseren en geheugen).

o Mogelijke stoornis

Kunnen problemen hebben bij **auditieve input**: dysritmie, dyspraxie en stoornissen die gepaard gaan met motorische achterstand.

Kunnen problemen hebben bij **visuele input**: dyscalculie, dyslexie, dysritmie, dyspraxie, NLD, Vooral leerlingen met een automatiseringsstoornis hebben hiermee te kampen.

4.1.2 Voordelen

Maak gebruik van de sterke kanten en talenten van de leerling. Biedt extra structuur en hulpmiddelen om de zwakke kanten te compenseren.

Auditieve input: muziek wordt in zijn geheel ervaren. Leerlingen die nooit goed zullen leren lezen kunnen toch een goede muzikant worden. Deze leerlingen kennen soms een sterke ontwikkeling van de muzikale fantasie, het muzikale voorstellingsvermogen en het improvisatievermogen.

Visuele input: Deze leerlingen kunnen sterk zijn in visuele analyse en visueel geheugen. Ze onthouden een ingewikkelde partituur blijkbaar zonder moeite. Ontwikkel de vaardigheid om de auditieve input mentaal in een partituur om te zetten.

4.1.3 Mogelijke interventies

4.1.3.1 Stimuleren

Auditieve input:

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Werk steeds in kleine stapjes (zie ook fiche geheugen).
- ✓ Breng niet teveel elementen in één keer aan bv. max. 3 of 4 noten voorspelen terwijl dit voor leerlingen zonder leerstoornissen 6 of 7 noten kunnen zijn).
- ✓ Geef ook aandacht aan het gebruik van het hele lichaam om bv. nieuwe ritmes te leren aanvoelen (zie ook fiche geheugen: motorisch geheugen).
- ✓ Door spel lichaamservaring opbouwen en uitbouwen:
 - a) Ritmisch: ondersteunend basisritme als begeleiding gebruiken bij het aanleren van een nieuw ritme.
 - b) Melodisch: via gekende, aangeleerde melodieën of thema's kan een toonhoogte of ritme herkend worden. Elementair kan gestart worden met speloevingen en improvisatiespelletjes bv. Klanknabootsingen als lift, sirene, aapjes, ... nadoen.

Visuele input: (zie ook fiches noten lezen, ritme, ...)

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Werk in kleine stapjes om inzicht te geven in geschreven notatie: maak eventueel gebruik van alternatieve schrijfnote.
- ✓ Vertrek vanuit gekende ritmes of melodieën en maak abstracte symbolen concreet .

4.1.3.2 Remediëren

- ✓ Zowel auditieve als visuele input moet worden getraind. Train de input die voor de lln. moeilijk is extra.
- ✓ Regelmatig herhalen is aangewezen.
- ✓ Maak gebruik van het motorisch geheugen. Dit is meestal het best werkende geheugen.

4.1.3.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Beperk het aantal opgaven wanneer gekozen wordt voor een input die voor de leerlingen moeilijk is.
- ✓ Gebruik bepaalde aspecten uit het stimuleren om te compenseren bv. wanneer een opdracht die visueel werd aangebracht niet lukt, gebruik maken van de auditieve weg.

4.1.3.4 Dispenseren (bij evaluatiemomenten)

- ✓ Doe dit enkel bij evaluatiemomenten
- ✓ Auditieve input: Evalueer de leerinhouden via auditieve weg. Het visuele wordt ook bij remediëren aangebracht maar hoeft geen onderdeel van een examen te zijn.
- ✓ Visuele input: Leerlingen die baat hebben bij een visuele input vrijstellen van het spelen uit het geheugen. Het spelen uit het geheugen wordt wel aangebracht bij remediëren maar hoeft geen onderdeel te zijn van een examen.

4.2 Fiche 2: Problemen met motoriek

In de klas

Tijdens de vioolles heeft Joke het moeilijk om de vingers van de linkerhand soepel te bewegen.

Tijdens de slagwerkles heeft Joris het moeilijk om een gelijkmatig ritme afwisselend met linker- en rechterhand te spelen.

Maaïke begint met trillende vingers aan haar optreden. Haar toucher, positionering en adembeheersing stukt.

4.2.1 Achtergrondinformatie

o Mogelijke problemen

Er zijn verschillende soorten motorische problemen:

Grof motorische problemen

de leerling heeft een coördinatieprobleem . Hij of zij kan niet geautomatiseerd eenvoudige handelingen uitvoeren. Dit kan zich uiten in het niet gelijktijdig kunnen gebruiken van handen en voeten, in onhandige motorische bewegingen, in het niet kunnen aanleren van pasjes of vrij eenvoudige handelingen bijvoorbeeld.

Fijn motorische problemen

De leerling heeft opvallende problemen om fijne bewegingen sierlijk en geautomatiseerd uit te voeren. Bij het bespelen van een instrument heeft de leerling bijvoorbeeld een houterige vingerbeweging. Het geschrift is onregelmatig. Schrijven op een notenbalk of op de lijn lukt bijna niet. De samenwerking tussen oog en handen verloopt niet gecoördineerd. De leerling maakt veel bijbewegingen of kan niet gemakkelijk ogen en handen gelijktijdig gebruiken. De samenwerking tussen beide handen verloopt niet gecoördineerd (bimanuele coördinatie).

Dyspraxie en DCD (Developmental Coordination Disorder)

De leerling kan niet of bijna niet een handeling uitvoeren gelijktijdig met een andere handeling als praten, denken of schrijven. Het gebruik van een computer bij schrijftaken maakt het leven gemakkelijker. Orde en structuur door derden ondersteund zijn noodzakelijk. Deze vorm van stoornis is zeer weerstandig tegen remediëring en therapie.

Problemen met motorische onrust

De leerling is overbeweeglijk, hij prutst voortdurend of wiebelt op de stoel, kan niet stilzitten ook niet na herhaaldelijke opmerkingen, hij raakt andere leerlingen voortdurend aan, ...heeft last van overbeweeglijkheid, hoofdbewegingen, trillende handen en vingers. .

o Mogelijke stoornis

Kan voorkomen bij NLD, visueel-ruimtelijke stoornis, dyspraxie, DCD, autisme, ADHD, dysorthografie...

4.2.2 Mogelijke interventies

4.2.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Doe motorische taken voor i.p.v. verbaal uit te leggen.
- ✓ Opteer eerder voor een auditieve methode, leg minder nadruk op het lezen.
- ✓ Motorische onrust: voorzie regelmatig een motorisch tussendoortje waarbij de onrust kan wegebben: organiseer kleine toonmomenten/voorspeelmomenten in een veilige omgeving.
- ✓ Accepteer en relativeer de motorische problemen. Geef positieve aandacht.

4.2.2.2 Remediëren

- ✓ Leer leerlingen bewust worden van bewegingen en posities: bv. ademhaling.
- ✓ Laat verschillen in muziek (f, mf, p, ...) aanvoelen door te laten spelen/zingen met gesloten ogen. Breng eerst grote verschillen aan, daarna kleinere zodat men zich bewust wordt van de motoriek (fijne motoriek, lichaamsbeheersing: ademhaling, ...).
- ✓ Piano/orgel: laat eerst spelen met de minst ontwikkelde hand en/of voet, daarna met de andere hand/voet. Ten slotte met beiden.
- ✓ Laat ritmes springen en/of dansen.
- ✓ Vertrek vanuit een totale beleving van de muziek.
- ✓ Breng extra structuur op alle mogelijke manieren: auditief, visueel, in de ruimte en de organisatie.
- ✓ Doe voor en laat imiteren. Gebruik voldoende woord bij elk gebaar.
- ✓ Gebruik eigen hulpwoorden bij motorische uitvoeringen, bedenk rijmpjes en zinnen die je steeds opnieuw gebruikt.

4.2.2.3 Differentiëren en Compenseren

- ✓ Geef een kleur per hand (via notatie op muziekstuk en bv. armband aan juiste hand...).
- ✓ Gelijkzijdigheid begrenst beweeglijkheid: combineer twee verschillende bewegingen waardoor de motorische onrust kan verminderen.
- ✓ Verwoord wat je ziet. Maak heel expliciet wat je precies verwacht.
- ✓ Stel duidelijke grenzen over wat je toelaat en wat niet. Noteer die grenzen op een blad dat je uithangt. Gebruik visuele cues bij wat je toelaat en wat niet.
- ✓ Geef meer tijd.
- ✓ Geef meer oefeningen, doe aan preteaching, reteaching en overlearning.

4.2.2.4 Dispenseren

- ✓ Beperk de motorische moeilijkheidsgraad bij evaluatiemomenten.

4.3 Fiche 3: Schrijfmotorische problemen

In de klas

David schrijft een zeer slordig dictee. De leerkracht kan er niet uit opmaken of David de juiste noten en het juiste ritme gehoord en herkend heeft.

Lies doet haar best om de noten en het ritme verzorgd neer te schrijven. De eerste twee regels lukt dit goed, de laatste twee regels wordt dit opnieuw slordiger.

4.3.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Kinderen met een leerstoornis of ontwikkelingsstoornis kunnen last hebben van een motorische onhandigheid. De samenwerking tussen ogen en handen verloopt niet gecoördineerd.

Zij hebben dikwijls een zwak onderliggend bewegingsproces (grafomotoriek).

Zij hebben dikwijls een zwakke ruimtelijke organisatie -> bladorganisatie.

o **Mogelijke stoornis**

Kan voorkomen bij dyspraxie, dysorthografie, dyslexie, NLD, ADHD, autisme, ...

4.3.2 Mogelijke interventies

4.3.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind zoveel mogelijk (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Zorg voor goed gemakkelijk schrijfmateriaal: uitwisbare pen, vulpotlood met gom, ijzeren lat met extra rubber en handvat, ...

4.3.2.2 Differentiëren en compenseren

- ✓ Geef meer tijd.
- ✓ Geef de lln. een blad met grotere notenbalken (nadeel: vraagt meer tijd om de noten in te kleuren).
- ✓ Laat leerlingen streepjes zetten i.p.v. bolletjes.
- ✓ Laat dictee (als controle) op het instrument naspelen.
- ✓ Laat de leerling het antwoord mondeling geven.
- ✓ Laat leerlingen wat ze geschreven hebben verbaal ondersteunen.
- ✓ Laat de leerling bij gehoortraining de computer gebruiken.
- ✓ Gebruik de computer om het 'symbolisatie'probleem op te lossen.
- ✓ Geef leerstof mee op voorgedrukte bladen.

4.3.2.3 Dispenseren

- ✓ Vermijd bij evaluatiemomenten schriftelijk dictee.

4.4 Fiche 4: Problemen op het vlak van geheugen

In de klas

Wanneer de leerkracht een stuk door voor- en naspelen aanbrengt, onthoudt Steven de muziek kortstondig. Wanneer hij thuiskomt, is hij de muziek vergeten. De volgende week krijgt Steven de partituur mee naar huis en heeft hij geen probleem.

Jana heeft als opdracht een Allegro van Mozart op p.8 van haar boek tegen volgende week uit het geheugen te spelen. Jana slaagt hier niet in. Wanneer de leerkracht dit Allegro voorspeelt, lukt het Jana meteen om dit uit het geheugen te spelen.

De leerkracht geeft de opdracht een ritmisch dictee te noteren. De leerkracht speelt twee maten voor. Voor Liesbeth moet de leerkracht het fragment x-aantal keer herhalen voor zij de volledige maten heeft genoteerd.

4.4.1 Achtergrondinformatie

o Mogelijke problemen

Bij kinderen en jongeren met een automatiseringsstoornis is het geheugen vaak gestoord. We onderscheiden verschillende geheugentypes:

Visueel geheugen: ik onthoud wat ik zie.

Auditief geheugen: ik onthoud wat ik hoor.

Motorisch geheugen: ik onthoud wat ik doe of zie doen.

Sequentieel geheugen: ik onthoud een volgorde.

Werkgeheugen: ik onthoud wat ik net heb gehoord, gezien, ...: ik kan normaal een 6-tal losse elementen onthouden. = Korte termijngeheugen of onmiddellijk geheugen.

Lange termijngeheugen: ik onthoud wat ik vroeger heb geleerd.

Oproepen van feitenkennis: ik kan snel feiten die ik ken, oproepen

Procedureel geheugen: ik onthoud regels/strategieën.

o Mogelijke stoornis

Vaak extra factor naast de leerstoornis. Zo kan ADHD het opnemen in het geheugen belemmeren door het korte aandachtspanne.

Kan voorkomen bij NLD, autisme, dyslexie, dyscalculie, dyspraxie, ADHD, ...

4.4.2 Mogelijke interventies

4.4.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Bewaar je geduld als je als leerkracht voor de zoveelste keer hetzelfde moet herhalen.
- ✓ Geef één opdracht per keer.
- ✓ Houdt je instructies bondig .
- ✓ Geef studietips, Zoek samen met de leerling naar geheugensteuntjes en ezelsbruggetjes.
- ✓ Wees consequent in het gebruik van instructiemethodes.

4.4.2.2 Remediëren

- ✓ Leer de leerling de belangrijkste zaken te onthouden door ze bv. in kleur te zetten en vermijd te veel uitzonderingen.
- ✓ Stel samen met de leerling een (visueel) stappenplan op om leerstof te verwerken.
- ✓ Leerlingen hebben baat bij preteaching (op voorhand al aanleren wat er klassikaal zal komen), reteaching (extra instructie en oefening meteen na de les), reteaching met dezelfde vorm (3x eenzelfde dictee oefenen zonder variaties en met zelfde lay-out).
- ✓ Gebruik verschillende zintuigen.
- ✓ Geef ouders uitleg over wat het kind moet oefenen en welke hulpmiddelen het kind kan gebruiken.
- ✓ Laat een lln. de agenda zelf invullen. Zo zijn ze zich bewuster van aandachtspunten voor thuis.

4.4.2.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Laat de leerling schematische hulpmiddelen (fiches, kaartjes bv. ritmekaarten), ... met structuren, symbolen, regels, ... gebruiken.
- ✓ Controleer of de leerling de instructies begrepen heeft. Vraag aan de leerling om te herhalen wat hij moet doen.
- ✓ Zet de kern van de opdracht op het bord, ook de agenda voor de volgende les.
- ✓ Schrijf toetsvragen op het bord of geef ze op papier. Vermijd enkel dicteren..
- ✓ Spreek kleurcodes af om bepaalde elementen op te schrijven: bv. groen voor ritme, rood voor melodie, ...
- ✓ Geef de leerling tijd om te denken en te zoeken.
- ✓ Geef de leerling (1/3) meer tijd om toetsen af te werken.
- ✓ Neem dictee individueel af.
- ✓

4.4.2.4 Dispenseren

- ✓ Stel lln. vrij van het spelen van stukken uit het geheugen.

4.5 Fiche 5: Moeite met automatiseren

In de klas

Mieke kan in een oefening legato spelen. Ze speelt zuiver in 1^e positie. Bij legatostukken in 1ste positie verdwijnt of de legato, of de zuiverheid. Wanneer Mieke twee deelvaardigheden moet combineren, lukt dit niet.

Wout kent zijn stukken en oefent voldoende. Toch blijft hij steeds fouten spelen. Hierop reageert hij ontmoedigd en gefrustreerd. Hij wil het opgeven.

Ibrahim vergeet steeds weer de vingerzetting als hij niet echt elke dag oefent. Hij heeft veel geheugensteuntjes nodig en zijn mama of de leerkracht moet veel ondersteuning bieden.

4.5.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Automatiseren steunt op de mogelijkheden zonder nadenken geoefende handelingen te kunnen uitvoeren of basiskennis te kunnen oproepen. Elke leerling doorloopt een oefenfase waarbij je terugkijkt, fouten maakt, nog steeds moet nadenken, imiteert, ... Na voldoende herhaling en oefening verloopt dit proces geautomatiseerd. Bij veel leerlingen met leerstoornissen zijn er problemen op het vlak van de automatisering. De leerling moet steeds beroep doen op trুকjes en geheugensteuntjes, hij heeft veel meer oefeningen nodig en blijft hardnekkig fouten maken bij eenvoudige zaken ook als heeft hij veel geoefend.

o **Mogelijke stoornis**

Kan voorkomen bij ADD en alle 'dys'-stoornissen, komt vaak voor bij alle leerstoornissen.

o **Mogelijke Voordelen**

De leerling probeert overtuigend over te komen om te laten zien dat hij/zij de leerstof wel beheerst. De leerling wordt creatief om eigen hulpmiddelen te vinden. Hij ontwikkelt zich tot een doorzetter. Hij staat open voor hulp. Hij aanvaardt anderen in hun anders-zijn.

4.5.2 Mogelijke interventies

4.5.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Doe aan preteaching (onderwerp individueel vóór de klassikale instructie aanleren)
- ✓ Stimuleer herhalingen en spreid de leerstof over een langere periode.
- ✓ Aanvaard het probleem en toon begrip.
- ✓ Kondig evaluatiemomenten tijdig aan.
- ✓ Stimuleer een veilige omgeving waarin de leerling durft te falen.
- ✓ Geef de leerling de gelegenheid om zijn/haar fouten te verbeteren.

4.5.2.2 Remediëren

- ✓ Herhaal regelmatig basisleerstof.
- ✓ Reik de leerstof aan in spelvorm (spelend leren!): bv. theoriegels in een liedje aanleren.
- ✓ Leer de leerling hulpmiddelen te gebruiken.

4.5.2.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Laat hulpmiddelen gebruiken zoals: strategiekaarten, geheugenkaarten schema's en geheugensteuntjes.
- ✓ Geef meer tijd bij toetsen.
- ✓ Probeer de leerling bij toetsen extra aandacht te geven en tracht te sturen.
- ✓ Pas de hoeveelheid van de leerstof aan (minder oefeningen, minder stukken, ...).

4.5.2.4 Dispenseren

- ✓ De aangeboden leerstof wel aanreiken maar bij een evaluatie mogelijkheid geven tot een aangepast examen.
- ✓ Houdt expliciet rekening met de stoornis bij de evaluatie.

4.6 Fiche 6: Problemen met ritme, tempo en In de klas

In de klas

Jan versnelt en vertraagt voortdurend tijdens ritmische oefeningen.

Mieke kan ritmische oefeningen perfect naspelen maar het lukt moeilijker wanneer ze vanuit een partituur worden aangebracht.

Wouter is ritmisch zeer onstabiel bij het tikken of klappen van een ritme. Bewegen op een ritme gebeurt vrij houderig. Ritmisch uitvoeren is echt een probleem.

Judith leest ritmische figuren perfect maar wanneer een maatslag wordt gevraagd, maakt ze fouten.

4.6.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Wanneer bij leervertraagde kinderen de linkerhersen helft zich trager ontwikkelt, kan het zijn dat ook de ritmische ontwikkeling achterblijft.

Een leerling dit auditief is ingesteld, zal bij een visuele input moeilijker tot een muzikale beleving komen (zie fiche auditieve en visuele input).

Sommige leerlingen met ontwikkelingsstoornissen (bv. NLD) zijn niet gebaat bij het binnenbrengen van motoriek. Zowel de fijne als grove motoriek kunnen gestoord zijn.

Bij het slaan van de maatslag 4/4 overschrijd je de as van het lichaam. Wanneer de linker- en rechterhersen helft nog niet evenwichtig ontwikkeld zijn, kan dit ritmische problemen met zich meebrengen. Hierdoor concentreert de leerling zich teveel op de maatslag en niet op het ritme.

o **Mogelijke stoornis**

Kan voorkomen bij dysritmie, dyspraxie, NLD, ...

o **Mogelijke voordelen**

Deze leerlingen zijn meestal sterk melodisch georiënteerd.

4.6.2 Mogelijke interventies

4.6.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Laat de lln. zoveel mogelijk het maatgevoel en tempo op andere manieren bewust worden (meebewegen van het lichaam, meestappen, meeklappen, gebruik ritmische slaginstrumenten, ...).

4.6.2.2 Remediëren

- ✓ Vertrek vanuit eenvoudige ritmen en drijf de moeilijkheidsgraad stilaan op, vertrekkend van het vorige correct uitgevoerde ritme.
- ✓ Laat tempo, metrum, ritme fysiek ervaren.
- ✓ Het gebruik van een metronoom kan evt. helpen. Dit kan enkel werken indien de leerling zijn aandacht kan verdelen tussen het luisteren naar de metronoom en het lezen en/of spelen van ritme.
- ✓ ...

4.6.2.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Vervang de moeilijke beweging door een beweging die voor de lln. als makkelijker wordt ervaren bv. maatslag vervangen door tikken met vingers, tikken met de voet of een andere lichaamsbeweging die de lln. spontaan gebruikt.
- ✓ Laat het ritme eerst zeggen bv. op pam, ritmetaal.
- ✓ Herhaal de opgave meerdere malen.
- ✓ Laat de leerlingen blaadjes gebruiken waarop de bestaande ritmen staan genoteerd.

4.6.2.4 Dispenseren

- ✓ Laat maatslag weg indien compenseren (tikken met vingers, ...) niet lukt.

4.7 Fiche 7: intoneren/zingen

In de klas

Wouter zingt tijdens een AMV-les de noten perfect op toonhoogte maar zegt er de verkeerde notennamen bij. Andersom zegt Marie de juiste notennamen maar laat de intonatie te wensen over.

Jan heeft dan weer problemen met het combineren van zijn maatslag met het zingen.

Dezelfde problemen komen voor in de lessen samenzang of solozang wanneer de notennamen vervangen worden door tekst.

Charlotte zingt prachtig a capella maar heeft het moeilijk met piano-begeleiding. Pieter zingt dan weer liever met pianobegeleiding dan a capella.

Lieselot is sopraan maar met beperkte hoogte en komt eigenlijk in aanmerking voor de partij van 2de sopraan. Bij het instuderen van de stemmen afzonderlijk zingt zij zonder fouten, maar als we de 3 stemmen combineren, gaat ze spontaan meezingen met de 1ste sopraan. Zij kan dan ineens haar stem niet meer horen.

4.7.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Sommige leerlingen hebben het moeilijk met het automatiseren van handelingen. Het combineren van de verschillende facetten in het musiceren kan dan problemen opleveren: zien van noten, noten een naam geven (begripsvorming), koppelen van een klank aan het begrip, combineren van ritme met klank al dan niet ondersteund door pianobegeleiding.

Wanneer bepaalde facetten nog niet voldoende geautomatiseerd zijn (nog niet opgeslagen in het lange termijngeheugen) kan dit het leerproces bemoeilijken en/of vertragen.

o **Mogelijke stoornis**

Kan voorkomen bij alle leerstoornissen, amusie, dysmusie, ...

o **Mogelijke voordelen**

Mits compensering van de moeilijkheid, bv. intoneren op een klank ('a') i.p.v. op notennamen, kan de leerling zich vrijwel perfect muzikaal uiten.

4.7.2 Mogelijke interventies

4.7.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Voor- en nazingen.
- ✓ Voldoende aandacht besteden aan de muzikale context (veel voorbeelden spelen, muziekopnames laten beluisteren).
- ✓ Leerling laten kiezen tussen verschillende aangeboden stukken welke hem/haar spontaan het meest aanspreken. Misschien ligt het dan ook het best “in zijn/haar oor”.
- ✓ Nabootsen van natuur-, dier- en mechanische geluiden.
- ✓ Vertrek van bekende muziek of de ‘hits’ van de dag.
- ✓ Inlassen van bewegingen (door de knieën buigen bij lage klanken, handbewegingen naar boven of naar beneden toe). Niet toepassen bij leerlingen waar het inbrengen van motoriek juist belemmerend werkt.
- ✓ ...

4.7.2.2 Differentiëren en compenseren

- ✓ In het geval intoneren of zingen echt nodig is: notennamen “reciteren” in juiste tempo en met ritme.
- ✓ De ln. mag de noten vocaliseren (op klanken bv. ‘a’).
- ✓ AMV-les i.p.v. te zingen onmiddellijk op instrument laten uitvoeren, ook op examen (kan kaderen in concertje binnen de klas).
- ✓ Gebruik steeds eenzelfde klankbron indien de remediëring niet werkt.
- ✓ Bijkomende aandachtspunten zoals maatslag vervangen door tikken. Zo kan er maximale aandacht aan het intoneren/zingen worden gegeven.
- ✓ Zingen op tekst: zet de verschillende strofen van de tekst steeds opnieuw onder de muziek. Laat de tekst vocaliseren (op bv. ‘no’ of een klinker).
- ✓ ...

4.7.2.3 Dispenseren

- ✓ Leerling vrijstellen van “solozang” binnen de les.

4.8 Fiche 8: lezen (noten en ritme) op elementair niveau

In de klas

Lezen van noten en ritme afzonderlijk

Bij het lezen van de noten in lesjes AMV maakt Wouter regelmatig tertswisselingen. Hij leest fa bij la, sol bij si, ... Hij twijfelt bij de naam van een hoge en lage noot. Daarbij leest hij zeer traag en onsamenhangend (noot voor noot).

Jasmien heeft problemen met noten die op elkaar lijken (si met stokje naar boven of si met stokje naar beneden).

Bij Bram slaat de verwarring toe wanneer met de fa-sleutel wordt gestart.

Lezen van noten in het erbij genoteerde ritme.

Bij het lezen van noten in het juiste ritme zal Mieke of de noten, of het ritme juist lezen. Het samen lezen van noten en ritme lukt haar zeer moeilijk.

4.8.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Bij het lezen van noten heb je twee processen die tegelijk moeten functioneren. De lln. moet de noot herkennen en hij moet aan het symbool een begrip koppelen. Sommige lln. hebben het moeilijk om dit tegelijkertijd te doen. Wanneer ritme en noten tegelijk moeten worden herkend en aan een begrip moeten worden gekoppeld, kan dit voor een leerling te complex zijn.

Wanneer symbolen van betekenis veranderen (do in fa-sleutel is la in sol-sleutel) kunnen leerlingen volledig in de war geraken.

Leerlingen met leerstoornissen proberen hun probleem te verdoezelen door het hanteren van het 'radend' lezen. Je hebt de indruk dat ze vlot lezen, maar gokken welke de volgende noot zou kunnen zijn.

De lay-out van sommige partituren is niet overzichtelijk. Verschillen in druk of handschrift kunnen verwarrend overkomen. De verhouding tussen de grootte van de notenbalk en de noten kan een verkeerd beeld geven. Bijkomende tekens bij de noten of tussen de notenbalken, bv. dynamische tekens, kunnen verwarring brengen. Dit is ook zo voor woorden boven of onder de noten of notenbalken bv. afkortingen van Italiaanse woorden, tekst bij liederen.

o **Mogelijke stoornis**

Kan voorkomen bij automatiseringsstoornissen zoals dyslexie, NLD, ...

o **Mogelijke voordelen**

Deze leerlingen compenseren dikwijls hun 'visueel' probleem door hun sterke auditieve gave. Deze leerlingen hebben baat bij een evenwicht tussen auditieve en visuele input van muziek.

4.8.2 Mogelijke interventies

4.8.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Maak gebruik van auditieve stimuli bv. laat de te lezen muziek eerst horen, dan pas lezen.
- ✓ Laat leerlingen bij het lezen de noten met één vinger volgen.
- ✓ Stimuleer deze lln. noten en/ of ritme regelmatig hardop te lezen, dit zowel in AMV als in instrumentlessen.
- ✓ Inlassen van spelletjes bv. noten aanwijzen met een wandelende noot, een vogeltje laten huppelen op de notenbalk... = niet goed voor lln. met concentratieproblemen.
- ✓ Laat een nieuw ritme eerst motorisch aanvoelen bv. springen zoals een paard.
- ✓ Beperk het aantal bijkomende tekens en/of bijkomende tekst tot een strikt minimum.
- ✓ ...

4.8.2.2 Remediëren

- ✓ Neem kleine stapjes bv. oefen een ritme eerst zonder noten.
- ✓ Oefen lang op een nieuw ritme tot het echt gekend is.
- ✓ Oefen regelmatig basisvaardigheden in (herhaling is wenselijk).
- ✓ Laat de lln. veel voorkomende combinaties van buiten leren (toonladderfiguurtjes).
- ✓ Gebruik de kleurennotenbalk.
- ✓ Hou de ritmes van de verschillende maatsoorten lang genoeg van mekaar gescheiden.
- ✓ Hulplijnen: voor lage noten fa-sleutel gebruiken.
- ✓ Notenbeeld:
 - Gebruik steeds dezelfde lay-out (grootte van noten, breedte van de notenbalk).
 - Benader in zelfgemaakte partituren steeds de lay-out van bv. een handboek.
 - Zet ritmische structuren steeds op één lijn en gebruik dan steeds hetzelfde notenbeeld.
 - Geef de vijf lijnen van de notenbalk een andere kleur.

4.8.2.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Geef de leerling meer (voorbereidings)tijd.
- ✓ Neem trage stukken.
- ✓ Laat de lln. de muziek op een instrument uitvoeren.
- ✓ Hang ritmetabellen op in het lokaal (herkenbaarheid).
- ✓ Maak maatstrepen extra dik.
- ✓ Tertswisselingen: partituur vergroten, overzichtelijk houden. Kleuren kan een hulpmiddel zijn om structuur te helpen ontdekken en/of onthouden. Te veel rondom een notenbeeld schrijven kan ook verwarrend zijn.
- ✓ Fa-sleutel: noteer steeds twee notenbalken zodat de verhouding tussen sol- en fa-sleutel visueel duidelijk is.
- ✓ Laat de leerling een ritmisch en melodisch fragment apart uitvoeren.
- ✓ ...

4.8.2.4 Dispenseren

- ✓ Vermijd prima-vista spel.
- ✓ ...

4.9 Fiche 9: dictee

In de klas

Emma noteert ritmische figuren die niet overeenkomen met het maatcijfer.

Noa schrijft een dalende melodische lijn i.p.v. een stijgende.

Niels onthoudt slechts de laatste noten die werden voorgespeeld.

4.9.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Voor veel leerlingen is dictee maken heel abstract.

Leerlingen moeten klanken opnemen, herkennen en onthouden om ze dan op te schrijven.

Dit vraagt van de leerlingen een enorme concentratie!

Dikwijls is het werkgeheugen (onthouden wat ik net gehoord en gezien heb) en het sequentieel geheugen (onthouden van een volgorde) gestoord..

Bij (melo-) ritmisch dictee moet het begrip van tijdsindelingen: hele, halve noot, ... aanwezig zijn. Dit kan bij leerlingen met leerstoornissen problemen opleveren.

Door faalangst/zenuwen ondervinden deze lln. moeite om datgene wat ze gehoord hebben, op te nemen.

o **Mogelijke stoornis**

Zowel leervertraagde leerlingen als leerlingen met leerstoornissen en/of ontwikkelingsstoornissen kunnen problemen hebben met dictee.

Het cognitief proces bij het maken van dictee is complex:

luisteren→waarnemen→herkennen/onderscheiden→begripsvorming→kennen van notenschrift→juist noteren (en dit zowel voor ritme als voor melodie).

o **Mogelijke voordelen**

Misschien kan iemand die niet goed dictee kan maken meer genieten van het muziek beluisteren. De leerlingen die hier wel goed in zijn, zijn meestal de beluisterde muziek aan het ontcijferen. Ze kunnen los van de structuur en kunnen soms beter improviseren.

4.9.2 Mogelijke interventies

Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Gebruik herkenbare melodieën, dit werkt veel beter voor leerlingen met bv. dyslexie.
- ✓ Gebruik melodielijnen met opvallende verschillen:
 - stijgende en dalende toonladders
 - drieklanken
 - combinatie van beiden.
- ✓ Verschillende soorten dictees aanbrenge zoals:
 - keuzedictee: zie voorbeelden 1 tot 2
 - slangendictee: zie voorbeeld 2
 - invuldictee: zie voorbeeld 3 (ritme gegeven maar je kan ook een melodielijn geven en het ritme invullen)
 - verbeterdictee: zie voorbeeld 4
 - mondeling dictee.

4.9.2.1 Remediëren

- ✓ Voor leervertraagde lln. is herhalen blijvend belangrijk maar het kan nog zijn dat er geen verbetering merkbaar is.
- ✓ lln. met leerstoornissen hebben ook veel nood aan herhalingen. Uiteindelijk zal het bij hen wel lukken.
- ✓ lln. met ontwikkelingsstoornissen hebben meestal een goed geheugen maar hebben een zwak inzicht waardoor de overdracht moeilijk wordt.
- ✓ Laat de melodische lijn met de hand mee volgen.
- ✓ Laat de melodische lijn nazingen = bewustwording.
- ✓ Laat de ritmische structuur/patronen nazeggen= bewustwording.

4.9.2.2 Differentiëren en compenseren

- ✓ Laat lln. verschillende kleuren gebruiken voor ritme en melodie bv. groen voor ritme en rood voor melodie.
- ✓ Laat lln. het dictee naspelen op instrument of nazingen i.p.v. te noteren op papier.
- ✓ Bied structuren aan hoe de melodielijn verloopt.
- ✓ Laat ritmekaarten met de gebruikte ritmes als ondersteunend hulpmiddel toe.
- ✓ Gebruik aangepaste notenbalken (spatie vergroten) voor lln. die moeilijk schrijven...

4.9.2.3 Dispenseren

- ✓ In een klas met leerstoornissen kan men de moeilijke ritmes (basisleerstof) weglaten.
- ✓ Vermijd gecombineerde dictees (melo-ritmisch).
- ✓ I.p.v. specifieke toetsmomenten kan permanente evaluatie een optie zijn (dagelijks werk).

4.10 Fiche 10: theorie

In de klas

Sander begrijpt de termen vierde en achtste noot niet: "Vier is toch kleiner dan acht en dus een kortere noot", zegt hij.

Amber heeft het moeilijk om te weten in welke toonaard een bepaald muziekstuk staat geschreven.

4.10.1 Achtergrondinformatie

o Mogelijke problemen

Leerlingen met leervertragingen of ontwikkelingsstoornissen kunnen moeilijk mee op abstract niveau. Zij hebben een beperkt abstract inlevingsvermogen. Hierdoor zal abstract aangebrachte leerstof minder snel geautomatiseerd worden. Vooral contextloze begrippen kunnen problemen geven.

Bij leerlingen met leerstoornissen is het procedureel geheugen (onthouden van regels, strategieën) dikwijls gestoord. Hierdoor zullen zij bepaalde regels en strategieën minder snel toepassen in nieuwe situaties (transfer).

o Mogelijke stoornis

Kan voorkomen bij dysritmie, dyscalculie, NLD, ...

o Mogelijke voordelen

Het motorisch geheugen is dikwijls het best werkende geheugen (niet bij NLD). Via het ervaren en beleven van muziek verwerven deze leerlingen kennis.

4.10.2 Mogelijke interventies

4.10.2.1 Stimuleren

- ✓ Bekrachtig het kind voortdurend (verbaal of materieel bv. beloningsstickers).
- ✓ Neem kleine stapjes in het aanbrenge van theorie.
- ✓ Breng theorie steeds vanuit een concrete context aan. Vermijd zoveel mogelijk abstracte termen:
 - Laat muziek eerst beleven (maatgevoel/tempo, ...) en breng daarna pas het begrip erbij bv. meebewegen van het lichaam, meestappen, meeklappen, gebruik ritmische slaginstrumenten, met een wisseling van instrument of beweging bij een andere maatsoort.
- ✓ Gebruik competitieve spelvormen bv. met chronometer, kampioenspelletjes.
- ✓ Hanteer met alle leerkrachten eenzelfde terminologie.
- ✓ Gebruik kleuren bij Romeinse en Arabische cijfers bv. in harmonie.
- ✓ Leg steeds linken tussen theorie en praktijk bv. AMV/instrument/samenspel/harmonie.

4.10.2.2 Remediëren

- ✓ Neem als leerkracht een coachende houding aan.
- ✓ Leer de lln. bewust en consequent stappenplannen gebruiken.

4.10.2.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Geef meer tijd. Blijf langer stilstaan bij eenzelfde lesonderwerp.
- ✓ Gebruik bestaande ICT-toepassingen voor het aanleren van bv. Italiaanse benamingen.
- ✓ Gebruik consequent hulpmiddelen bij het toepassen van theorie bv. schrijf de wijzigingstekens vooraan in een kleur. Herhaal de wijzigingstekens die vooraan stonden bij elke betreffende noot in de loop van de partituur.
- ✓ Hou de wijziging in betekenis van symbolen beperkt bv. 4/4 t.o.v. 2/2.
- ✓ Beperk het aantal maatsoorten.

4.10.2.4 Dispenseren

- ✓ Vermijd bij evaluatiemomenten het abstracte niveau. M.a.w. toets theorie via concrete toepassing.

4.11 Fiche 11: faalangst

In de klas

Wouter heeft angst om de stukjes die werden ingestudeerd voor te spelen/zingen terwijl andere leerlingen luisteren. Hij slaagt er niet in, dat wat thuis spontaan goed ging, in de les te brengen.

Jan slaagt er niet in om tijdens een leerlingenvoordracht of publiek examen de ingestudeerde muziekstukken voor publiek te brengen. Na het eerste stuk barst hij in tranen uit en loopt weg.

Marie is goed in het maken van dictee. Wanneer de juf vraagt dictee aan het bord te komen maken, lukt het haar niet meer.

4.11.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Faalangst ontstaat in situaties waarin een beoordeling (al dan niet met punten) wordt uitgesproken.

De faalangst kan zich op drie niveaus situeren: het cognitieve, het sociale en het motorische:

Cognitieve: De leerling is bang onder te presteren op het gebied van kennis. Hij heeft schrik om te falen bij wat hij/zij geleerd heeft terug op te roepen. Dit komt bv. voor bij uit het geheugen spelen.

Sociale: De leerling is bang, door te mislukken, afgewezen te worden door de mensen rondom hem.

Motorische: De leerling heeft schrik om fouten te spelen bij het uitvoeren van de muziekstukken

De faalangst/podiumangst/solo-angst kan zich op verschillende manieren uiten: het denken, het geheugen of de motoriek van personen met faalangst/podiumangst/solo-angst wordt in stresssituaties geblokkeerd.

Daarbij komt dat de lat voor sommige leerlingen te hoog wordt gelegd, wat nefast is voor het zelfvertrouwen van deze leerlingen.

o **Mogelijke stoornis**

Kan voorkomen bij: ADD, ADHD, dyscalculie, dyslexie, dyspraxie, NLD, ASS, ...

o **Mogelijke voordelen**

Faalangst kan de mate van inspanning verhogen, waardoor betere prestaties bereikt kunnen worden. Het is wel pas vanaf de faalangst verminderd dat deze kwaliteiten naar voor komen.

4.11.2 Mogelijke interventies

4.11.2.1 Stimuleren

- ✓ Creëer een veilige omgeving: erken de gevoelens van de leerling.
- ✓ Werk aan een positief zelfbeeld van de leerling: vermijd negatieve gedachten.
- ✓ Bevestig wat ze reeds kunnen: laat herhalingen spelen.
- ✓ Spreek herhaaldelijk waardering uit over bv. de persoonlijkheid van de leerling en wat de leerling doet, ...
- ✓ Stel reële doelen.
- ✓ Stel de groepen samen met leerlingen waarbij de faalangstige lln. zich veilig voelt.
- ✓ Straal als leerkracht rust uit, geef het goede voorbeeld.

- ✓ Ga vlot met fouten om en blijf er niet bij stilstaan.
- ✓ Leg als leerkracht de nadruk op de vooruitgang die de ln. maakt.
- ✓ ...

4.11.2.2 Remediëren

- ✓ Vertrek zoveel mogelijk vanuit een authentieke leersituatie.
- ✓ Leer leerlingen reflecteren over zichzelf, het muziekstuk en de uitvoering ervan.
- ✓ Leer leerlingen positieve, opbouwende commentaar te formuleren.
- ✓ Leer de leerlingen een lage ademhaling aan. Een goede adembeheersing leert leerlingen tot rust komen.
- ✓ Leer de leerlingen de angst te overwinnen door in kleine stapjes de moeilijkheden te overwinnen.
- ✓ ...

4.11.2.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Voorzie een alternatief voor de manier van evalueren bv. laat de leerlingen een klein concert spelen i.p.v. een klassiek 'examen'. Laat de leerling kiezen of hij/zij dit bij een vertrouwd publiek wil doen of niet. M.a.w. laat leerlingen mee beslissen op welke wijze hij/zij zich tijdens een concert of examen zullen presenteren.
- ✓ Geef leerlingen voldoende tijd.
- ✓ Evalueer enkel d.m.v. permanente evaluatie.
- ✓ Werk samen met de leerling een goede studiemethodiek uit.
- ✓ Speel meer in op de beleving dan op het technisch falen.
- ✓ Laat de leerling tijdens samenspel een veilige volgorde opnemen i.p.v. een leidersrol.
- ✓ Bij uitvoering uit geheugen de moeilijke passages zijdelings of op laagstaande pupiter klaar zetten, mocht het geheugen de speler in de steek laten.
- ✓ ...

4.11.2.4 Dispenseren

- ✓ Laat leerlingen niet individueel aan bord komen. Dit neemt algemeen ook veel tijd in beslag.
- ✓ Vrijstellen van uitvoering uit geheugen.
- ✓ Laat leerlingen nooit alleen vooraan in een klas optreden (dictee, voorzingen,...).

4.12 Fiche 12: aandacht en concentratie

In de klas

Stijn is snel afgeleid. Hij heeft het moeilijk om naar andere leerlingen te luisteren. Hierdoor hoort hij de opdracht van de leerkracht maar half. Bij een uitleg van de leerkracht droomt hij vaak weg.

4.12.1 Achtergrondinformatie

o **Mogelijke problemen**

Niet alleen leerlingen met AD(H)D hebben te kampen met aandachtsproblemen. Ook kinderen met een andere leer- of ontwikkelingsstoornis hebben het vaak moeilijker om zich te concentreren. Ze dromen vlugger weg en zijn snel afgeleid.

Bovendien is het voor hen erg moeilijk om twee dingen tegelijk te doen. Tegelijk luisteren en noteren, lukt vaak niet.

Gevolgen van een concentratie/ aandachtstoornis kunnen zijn:

- o een slechte luisterhouding /werkhouding
- o slecht opdrachtbegrip
- o motorische onrust
- o impulsiviteit
- o sociaal emotionele problemen (zie fiche faalangst)

o **Mogelijke stoornis**

Komt voor bij ADD, ADHD

Kan voorkomen bij dyslexie, dyspraxie, dyscalculie, NLD, ...

o **Mogelijke voordelen**

Deze leerlingen maken zich minder zorgen.

Zij hebben vaak creatieve ideeën.

4.12.2 Mogelijke interventies

4.12.2.1 Stimuleren

- ✓ Zet de leerling vooraan in de klas.
- ✓ Zet de leerling naast een stil, begaafd persoon.
- ✓ Creëer een rustige sfeer.
- ✓ Neem overprikkeling (visuele en akoestische prikkels) weg.
- ✓ Zoek geregeld oogcontact.
- ✓ Maak duidelijke afspraken over het gewenste gedrag en beloon de lln. bij goed gedrag.
- ✓ Wissel regelmatig van werkvorm.
- ✓ Stimuleer via creatieve opdrachten (improvisatie).
- ✓ Geef de lln. voldoende uitdaging.
- ✓ Heb begrip voor deze lln. waarvoor een lange taakspanning enorm belastend is.
- ✓ Werk enkel recto: achterzijde van een blad kan worden vergeten.
- ✓ Plan de meest actieve momenten op het einde van een les. Na een uitbundig moment is het moeilijk om de aandacht terug te richten.
- ✓ ...

4.12.2.2 Remediëren

- ✓ Deel een opdracht op in kleine deelopdrachten.
- ✓ Stel korte termijndoelen.
- ✓ Leer de leerling leerstrategieën aan.
- ✓ Leer de leerling plannen en organiseren.
- ✓ Vraag regelmatig om de opdracht te herhalen (nagaan of de instructie volledig werd begrepen).
- ✓ ...

4.12.2.3 Differentiëren en compenseren

- ✓ Geef de leerling extra tijd.
- ✓ Beperk het aantal gelijktijdige opdrachten.
- ✓ Plaats bij een schriftelijke toets één vraag per blad.
- ✓ Werk enkel recto: achterzijde van een blad kan worden vergeten.
- ✓ Geef vraag/blad per vraag/blad aan de leerling. Zo wordt geen enkele opgave overgeslagen.
- ✓ ...

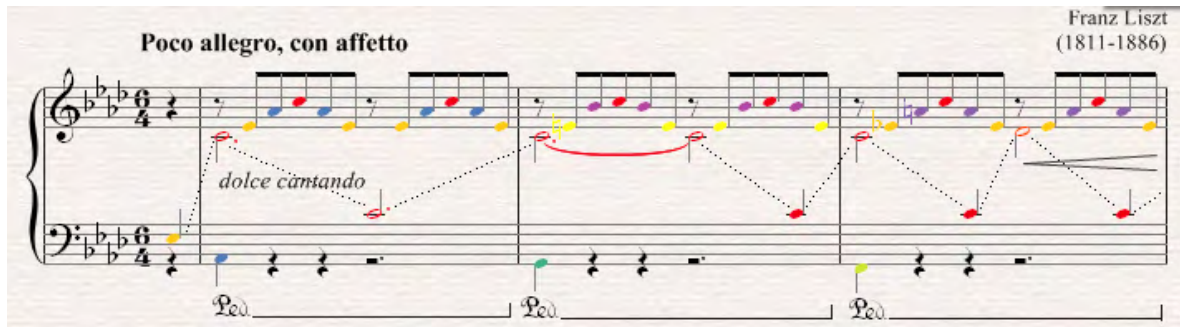
4.13 Fiche 13: Sibelius 6 voor individuele aanpassingen.

Sibelius is een softwareprogramma om partituren te maken. In deze fiche tonen we kort hoe men sticordi-maatregelen kan toepassen op een stuk partituur. Deze aanpassingen vragen niet veel tijd en kunnen de leerlingen een goede ondersteuning bieden.

De fiche toont enkel hoe je het doet. Voor het “waarom” kan men terugkijken naar voorgaande fiches.

Kleur toevoegen aan noten:

Klik plug-ins > notes and rests > Boomwhacker® Note colors

Gelijk richten van staven:

Door aan de verbinding van noten te slepen kan men de staven naar eenzelfde kant richten.

Veranderen van huisstijl:

Klik House Style > Import House Style > selecteer gewenste House Style

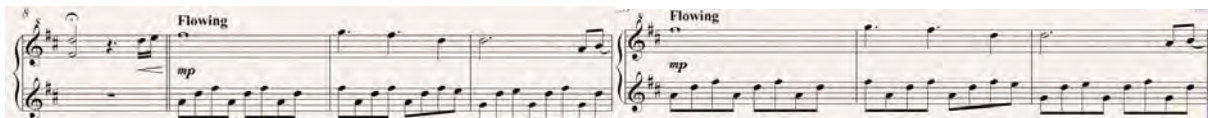

Aanpassen grootte van de notenbalken:

Klik Layout > Document Setup > Pas Staff Size Aan

Minder maten per notenbalk:

Klik op de maatstreep waar je wil dat de notenbalk stopt > druk enter

Maken van muziekbestand om thuis te beluisteren:

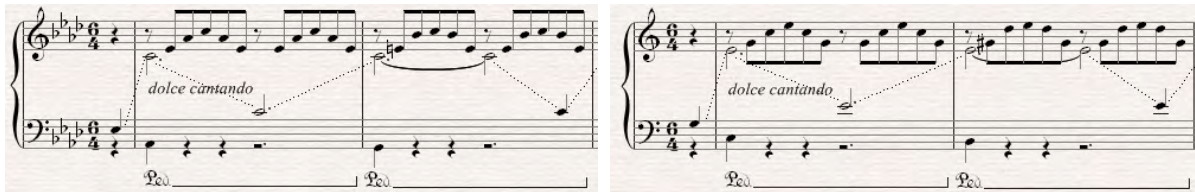
Klik File > Export > Audio > Geef naam aan bestand en kies de correcte folder > klik OK

Gebruik maken van Internet om o.a. populaire liedjes tot partituur om te vormen:

Zoek op het internet naar een “midi”-bestand. Open bestand in Sibelius. Door dit bestand te bewerken kan je snel een goed partituur creëren. Je ook een muziekbestand maken dat dient als begeleiding, dat de student thuis kan gebruiken om te oefenen.

Transponeren muziekstuk:

Klik Notes > Transpose > Selecteer de hele partituur > kies de gewenste toonaard.
Je kan best zorgen dat “use double sharps/flats” niet is aangevinkt.

Automatisch aanduiden van alle kruisen/mollen:

Selecteer de gewenste maten > Klik Plug-ins > Accidentals > Add Accidentals to all notes of Add accidentals to all sharps /flat notes

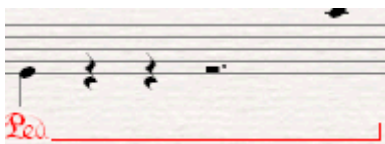
Markeren binnen partituur:

Klik Create > Highlight > Sleep over het gebied dat je wil markeren.

Kleur geven aan bv accenten:

Selecteer wat je kleur wil geven > klik Edit (of CTR + J) > Color > selecteer kleur > OK

Aanpassen van de sleutel:

Selecteer de notenbalk > Klik Create > Selecteer nieuwe sleutel > Selecteer opnieuw de maten indien de noten te hoog of laag liggen > klik Notes > transpose > kies voor interval > bepaal of je hoger of lager wil en de grootte waarmee het moet toenemen of afnemen.

Apart afdrucken van notenbalken bij samengestelde partituur (Vb. piano + vocal):

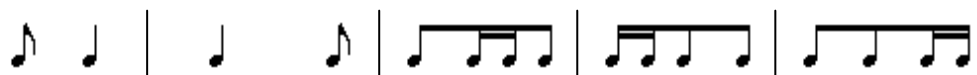
In de werkbalk kan je “Full score” aanpassen naar het gewenste instrument. Je kan dit nu individueel afdrucken.

4. Verbeterdictee

Verbeter het ritme in 2/4, 3/4, 4/4

Verbeter het ritme in 6/8

Zet in de juiste volgorde

